

Наталія Саєнко

ЗАБУДОВА БАТУРИНА XVII–XVIII СТ.: БУДІВЛІ ВИРОБНИЧОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

У статті розглянуто розміщення будівель виробничого призначення у забудові Батурина XVII–XVIII ст. Виробництво представлене діяльністю цехових і позацехових ремісників різного фаху. Майстерні ремісників знаходилися переважно в їхніх домівках, а виробництво було розпорошене містом. У другій половині XVIII ст. з'явилися підприємства мануфактурного типу. Основними промислами були млинарство і гуральництво.

Ключові слова: *ремесло, цех, завод, млин, гуральництво, Батурин.*

Розвиток батуринського ремесла й промислів, діяльність підприємств економії К. Розумовського традиційно розглядалися під кутом соціально-економічної історії. Даній тематиці присвячені роботи П. Нечипоренка [8], М. Тереха [14], М. Хармак [15]. З точки зору історичної топографії, тобто розміщення промислової забудови в міському просторі Батурина XVII–XVIII ст. місцеве виробництво розглядається вперше.

Характерна для міст ранньомодерної України цехова організація ремесла, коли ремісники кількох професій у межах міста об'єднувалися в цехи, була властива й Батурину означеного часу. В місті працювали цехові й позацехові майстри більше двадцяти спеціальностей. Виробництво зосереджувалося у їхніх домівках, майстернях чи спеціальних приміщеннях: скотобійнях, цегельнях, кузнях, винокурнях тощо. Лише у середині XVIII ст. у Батурині з'явилися більші промислові об'єкти – суконна мануфактура, лісопилня й інші підприємства гетьмана Кирила Розумовського.

Цехи Батурина. В 1660-х роках у місті існувало щонайменше 2 цехи, з яких достеменно відомо лише про кушнірський, очолюваний цехмістром Василем Семеновим [2, с. 50]. Другим цехом, ймовірно, був шевський, що об'єднував 10 дворів ремісників із посполитського стану і був чисельно найбільшим.

Відомостей про кількісний і персональний склад батуринських цеховиків і про місце їхнього проживання у перший гетьманський період (1669–1708 роки) немає. Три-чотири перебування у місті гетьманських резиденцій, безперечно, наклало свій відбиток на стан місцевого ремесла і перелік спеціальностей. Наприклад, у місті з'явився цех музик [6, с. 76], а в сусідньому з Батурином с. Обмачів, де перебував Обмачівський гетьманський двір [7, с. 55–56], ще й у 1725 р. було 48 дворів палубничих, які обслуговували гетьманські обози, а також 21 двір вовкогонів – професійних мисливців, що ловили гетьманам звірину [6, с. 103–104] і влаштовували полювання. Ці привілейовані групи козацького населення з'явилися у Батурині щонайменше від часів гетьманування Івана Мазепи [3, с. 165]. Хоча їхня діяльність більше відноситься до визначення поняття служби при гетьманському дворі, ці професійні об'єднання позиціонували себе окремішно. Наприклад, основна служба палубничих полягала у супроводі гетьмана під час поїздок, а коли він перебував вдома і нікуди не їхав – у догляді за палубами – великими критими возами. У часи І. Мазепи місцем зберігання возів гетьманського обозу були спеціальні шопи (ангари) поблизу Гончарівки [6, с. 111] – на південній околиці Батурина. У 1731 р. обмачівських палубничих нараховувалося 60 димів. Це професійне об'єднання діяло до кінця гетьманування Данила Апостола [3, с. 165–167].

Обмачівських вовкогонів було прилучено до Батуринської сотні й уписано в козацький компут лише в 1728 р. [3, с. 166].

Станом на 1725 р. у Батурині існувало 9 цехів: шевський, кравецький, ковальський, ткацький, калачницький, різницький, гончарський і теслярський, а також цех музик [6, с. 75–76].

У 1750 р. в Батурині були цехові об'єднання шевців, кравців, ткачів, калачників, гончарів, різників і ковалів, а також крамарів і рибалок [2, с. 140–151]. Порівнюючи статистичні дані відомостей за 1725 і 1750 р., можемо зробити висновок, що найчисельнішим у Батурині першої половини XVIII ст. був шевський цех, на другому місці був кравецький, потім – ткацький і калачницький. Кількість ковалів і різників до середини століття дещо зменшилася, при цьому збільшилася чисельність гончарів. Об'єднання музик зникло.

Позацехове ремесло. У другій половині XVIII ст. картина батуринського ремесла змінилася. Переважна більшість майстрів не входила до цехів. Серед причин цього явища головну роль відіграла втрата цехами незалежності й поступове підкорення їх місцевій адміністрації та козацькій старшині, що виражалося у збільшенні різнотипних податків, повинностей і зборів, які мусили виконувати чи сплачувати цехові ремісники.

Серед підданих К. Розумовського та козацького населення Батурина першість за кількістю домогосподарств ремісників склали теслі (25 дворів): саме цих фахівців потребували об'єкти численних гетьманських будов. На другому місці були шевці (19 дворів), на третьому – ковалі (10 дворів). Далі йшли кравці, ткачі, римарі й різники (Табл. 1).

Табл. 1. Кількість ремісників та членів соціо-професійних груп м. Батурина XVII–XVIII ст.*¹

Цех/соціо-професійна група*	1666	1726	1731	1750	1765–1769* ²
Кравецький		28		15	9
Різницький		9		9	5
Шевський	10	38		25	12
Ковальський		15		7	10
Гончарський		5		10	1
Ткацький		12		13	13
Кушнірський	?				6
Калачницький		11		12	4
Теслі		5			25
Музики		6			1
Рибалки		6		12	8
Крамарі		17		17	
Палубничі*		48	60		
Вовкогони*		21			

Як зазначено вище, безпосереднє виробництво концентрувалося у домогосподарствах ремісників, тобто в житловій забудові Батурина. Тому акцентуємо увагу на питанні розміщення таких домогосподарств у міському просторі Батурина. Відомості про місцезнаходження ремісничих дворів на вулицях Батурина містяться у матеріалах «Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.». Спробуємо здійснити реконструкцію «ремісничого Батурина» станом на другу половину 1760-х років. Відразу зауважимо, що такі домогосподарства абсолютно відсутні на вул. Київській – головній вулиці Батурина XVIII ст.

*¹ Таблицю складено на підставі переписів 1666 р., відомості 1726 р., перепису 1750 р., «Генерального опису Лівобережної України» 1765–1769 років [2, с. 43–71, 138–151; 6, с. 74–83; 16].

*² дані подано в тому числі з позацеховими ремісниками.

Теслі проживали на вулицях північно-західного передмістя Батурина (Горбанівка), на вулицях Подолу та засеймівських передмість. Двори шевців стояли на найбільш населених і максимально близьких до центру вулицях нагірних передмість. Це пояснюється тяжінням їхнього виробництва до споживача.

Двори ковалів концентрувалися на форштадтах. Місцем наймасовішого в XVIII ст. розташування кузень (9) було «городовое место против городка» [2, с. 199] – південно-східна частина колишньої Фортеці, що прилягала до Цитаделі (сучасна вул. Партизанська, 1 – садиба діючої Батуринської спеціальної школи-інтернату I–II ступенів). Опустіле після руйнування 1708 р. високе «городове місце», обмежене з одного боку яром, а з іншого – ровом, очевидно, відповідало потребам пожежної безпеки і водночас було наближене до споживача продукції та шляхів.

Різники мешкали в місті на чотирьох вулицях: Кривій, Підзамковій, Корніївці та Береговій, – переважно в заплавному передмісті. Вочевидь, це було обумовлено санітарними потребами.

Двори калачників розташовувалися на близьких до центру вулицях Батурина, і лише один був на Горбанівці – північному форштадті.

Довільно розселилися на форштадтах Батурина кравці й ткачі. На момент проведення Генерального опису (1767–1768 роки) в самому Батурині було 3 двори бондарів і 1 гончарський двір – на Підзамковій вулиці; також мешкав 1 музика, 1 котляр і 1 кушнір.

Поява промислових об'єктів іншого типу – «заводів» і суконної фабрики – пов'язана з діяльністю гетьмана Кирила Розумовського.

Для потреб «національних строєній» у 1751–1752 роках за рахунок військової казни було збудовано батуринський цегельний завод. На думку Миколи Тереха, він знаходився на південно-східній околиці Батурина, в урочищі «Гуринова долина» [14, с. 401]. Це було велике й потужне підприємство. Площа, задіяна під завод, складала 24,7 га [2, с. 248]. У середині 1750-х років на цегельні працювало 400–450 робітників [8, с. 196]. За 5 років, з 1751 до 1755 р., було вироблено 8,5 млн. цеглин. Продукція заводу призначалася для новобудов Батурина. Підприємство припинило роботу зі згортанням активного будівництва – у середині 1760-х років [8, с. 192].

Про іншу цегельню згадує Генеральний опис Лівобережної України 1765–1768 років. Але на момент його проведення вона не функціонувала. Знаходився цей завод поблизу суконної фабрики К. Розумовського [16, арк. 5]. Правдоподібно, завданням цього підприємства було забезпечення цеглою зведення споруди самої фабрики, фарбувальні, цегляних валушень й інших «машин» на Сеймі. Станом на 1836 р. ця цегельня знову діяла. Над єдиною її піччю був покритий дранню навіс [2, с. 284]. Отже, це було тимчасове виробництво.

Ще один цегельний завод знаходився у заплаві Сейму, біля підніжжя тераси, навпроти палацово-паркового ансамблю К. Розумовського (сучасна вул. Набережна, 1). Цей завод показаний на Військово-топографічній мапі Російської імперії (1846–1863) (Рис. 1), також його можна побачити на світлинах Батурина початку XX ст. (період між 1905 і 1911 р.) (Рис. 2). Вірогідно, результатом діяльності саме цього підприємства стало пошкодження його кар'єром краю тераси навпроти палацово-паркового ансамблю К. Розумовського.

У 1751 р., теж у зв'язку з «національним» будівництвом, у Батурині на р. Сейм було зведено лісопильню, або – як її тоді називали – «машинну пильную мельницю». Вона мала привод від водяного колеса.

Підприємство виконувало як державні, так і приватні замовлення гетьмана й старшини, випускаючи брусся й обаполи для стін дерев'яних будівель, дошки з різної деревини й різної товщини для дахів, парканів, різних столярних робіт, у т.ч. й для різь-

бярських робіт (виготовлення іконостасів церков у Козельці та Глухові, що якраз будувалися). Лісопилка діяла приблизно до 1760 р. [8, с. 196–200]. Місце, де саме вона знаходилася, наразі не встановлено.

Батуринську суконну фабрику К. Розумовського було збудовано в 1756–1761 роках «на лузі», на північно-західній околиці Батурина, за 4 км від центральної частини міста, неподалік Сейму (Рис. 1). Вона знаходилася на території сучасного с. Слобідка Обмачівської сільської ради [14, с. 409]. Головна будівля фабрики являла собою одноповерхову кам'яницю з підвалами розміром 63х7 сажнів (134х15 м) і мала первісно 12 ткацьких верстатів [2, с. 271, 283]. На початку XIX ст. були зведені 3 великі дерев'яні флігелі для пряль і ткачів. При фабриці були й інші виробничі споруди: фарбувальня з мідними котлами для фарбування тканин, сушарня – дерев'яний флігель для сушіння сукна, а також невелика кузня. Службовці й робітники мешкали в п'яти дерев'яних будинках. Поблизу фабрики знаходилася мийка для шерсті-сирцю, при якій були хлів, навіс, склад для шерсті та лазня для робітників [2, с. 283]. Суконна фабрика займала площу 3 га [2, с. 249], територія слобідки, де мешкав персонал підприємства, складала 5,8 га [2, с. 248]. У 1836 р. персонал фабрики нараховував 454 особи [2, с. 285].

Маючи відмінне забезпечення фахівцями й обладнаннями, суконна фабрика виробляла різносортне сукно не лише для потреб власного двору Розумовських, але й виконувала державні замовлення: постачала його війську, виробляючи більше 30 тис. аршин на рік [2, с. 294–295]. Проіснувало це підприємство до 1855 р., коли майновий комплекс батуринської суконної фабрики опинився у відомстві Міністерства державного майна Російської імперії й був розпроданий [14, с. 416].

Рис. 1. Батурин на «Військово-топографічній карті Російської Імперії 1846–1863 рр.» [4]:
1 – цегельня біля палацового комплексу К. Розумовського; 2 – Батуринська суконна фабрика К. Розумовського і цегельня біля неї; 3 – свічковий («білильний») завод К. Розумовського;
4 – вітряки на Оболонні.

Воскообробне і свічкове виробництво як частина економії К. Розумовського розгорнулося в Батурині після 1757 р. [8, с. 207]. В усякому разі в 1760 р. «завод білильний» уже функціонував [2, с. 206]. Він знаходився навпроти міста, на острові, утвореному головним руслом річки та її рукавом (Попівкою) (Рис. 1). Через рукав був прокладений міст. Завод займав площу 1,4 га [2, с. 249]. «Генеральний опис» 1765–1769 років констатував, що «в оном дворе воск белится и свечи делаются господские временно, на продаж и для господской надобности с покупного по разных местах и собственного воску» [16, арк. 6 зв. – 7]. У 1836 р. свічкове виробництво знаходилося у двох дерев'яних спорудах, «как то две избы в одной связи» [2, с. 282]. При заводі були хати, де мешкав свічковий майстер і робітники заводу.

Сучасники традиційно підкреслювали високу якість батуринських свічок [2, с. 260, 264]. Свічкове виробництво проіснувало в Батурині найдовше з усіх підприємств, започаткованих К. Розумовським – до 1869 р. [8, с. 208].

Окремого розгляду заслуговує такий вид виробництва, як гуральництво. Виробництво спиртних напоїв у Батурині в XVII–XVIII ст. відбувалося у винокурнях, солодовнях, пивоварнях (броварнях) і шинках. Уперше про заняття батуринців винокурінням згадують у ревізійній книзі Ніжинського полку за 1723 р.: «курейщиков 13 дворов» [6, с. 21]. Відсутність інформації про винокурів у Батурині більш раннього періоду може бути пов'язана з тим, що даний промисел часто був кустарним, лише додатковим зайняттям для селян, міщан і козаків. Як стверджує дослідниця О. Пивоваренко, до середини XVII ст. винокурінням займалися переважно власники млинів і землевласники, які виготовляли напій із надлишків сировини для власного споживання, а не для продажу. Виготовлення ж напоїв у дрібному господарстві не вважалося особливим виробництвом, а було частиною домашнього господарства, тому, можливо, й не виокремлювалося при переписах [11, с. 90–95].

Відсутність даних про винокуріння у Батурині другої половини XVII ст. ймовірно, пов'язана з дією особливої податкової системи – «оренд». Ніхто, крім офіційних орендарів, не мав права займатися масовим виробництвом і продажем спиртних напоїв. Як зазначалося в універсалі гетьмана Івана Самойловича від січня 1678 р.: «никто так и от старшины как и от войскового товариства и посполитых людей вина на многие котлы чтоб не сидели и в мелочь квартами того по домам нигде не шинковали» [1, с. 466]. Цим же універсалом дозволялося козакам викурювати по 2 котли горілки на рік, а посполитим – по 1 котлу та підкреслювалося, що справа не лише в потрібних державній казні прибутках від оренд і дорожнечі хліба, але й у вирубці на потреби гурального виробництва лісів [1, с. 467]. В опублікованому Віктором Романовським документі від 28 жовтня 1678 р. «Рахунки приходу орендних сум, зібраних з Малоросійських міст і їх видатки» [12, с. 4], де є дані про орендні суми (а іноді й орендарів) з міст Ніжинського полку і сіл Батуринської сотні, відсутня інформація про сам Батурин. Отож питання стану винокурного промислу в місті того часу залишається відкритим.

Картину поширення гурального промислу в Батурині дозволяють відтворити джерела XVIII ст. У 1760 р. у 11 винокурнях підданих Кирила Розумовського знаходився 21 винокурний котел: «Грицко Антоненко ... винокурня на 2 котла» [2, 190–191], «Данила Галайбы ... винокурня на 2 котла» [2, с. 196], «Якова Будника винокурня в слободке Городыщенках о двух котлах» [2, с. 200], «Винница ... Якова Галайбенка» [2, с. 202], «Денис Светличний ... винокурня на 2 котла» [2, с. 203], «Казимира Писаренка ... внизу винница с хатою и при ней колодязь» [2, с. 204–205], «Висиля Федорового ... в дворе винокурня на 2 котла» [2, с. 205], «Семена Потамана ... винницу на 3 котла» [2, с. 207], «Степана Порскало ... винокурня котлов на 2» [2, с. 208], «Герасим Хилченко ... винокурня на одного котла» [2, с. 213], «Якова Будника ... винокурня на 3 котла» [2, с. 216].

З огляду на те, що винокурнями володіла ще й старшина та козаки, фактична кількість гуралень була щонайменше вдвічі більшою. За даними «Опису Новгород-Сіверського намісництва» 1779–1781 років, козаки володіли вісьмома, а посполиті – дванадцятьма винокурними казанами [2, с. 227].

Мав винокурню в Батурині й Кирило Розумовський. У 1760-х роках вона знаходилася «на низу біля Оболоння», за 2 км від центральної частини Батурина, нижче за течією Сейму. Взимку в чотирьох казанах його піддані викурювали гаряче вино, що потім реалізовувалося у шинках гетьманської економії [16, арк. 5 зв. – 6]. Спадкоємець Кирила Розумовського, його син Андрій володів у Батурині 2-ма винокурними заводами на вулицях Шовковиці та Гончарівці [2, с. 276]. Паровий винокурний завод на Шовковиці, що стояв біля двоверхового водяного млина, був на початку ХІХ ст. потужним підприємством, у якому в сезон за добу затирилося по 120 пудів борошна. Він мав три «куби» – ємності для дистиляції [2, с. 282]. Проте, це виробництво було відмінним від винокурного промислу попередніх століть.

У ХVІІ–ХVІІІ ст. винокурні являли собою невеликі приміщення – часто для них облаштовували звичайні господарські комори, в яких встановлювали обладнання для перегону горілки. Описів батуринських винокурень не збереглося, проте вони навряд чи були відмінними аналогічних виробництв регіону.

У міському просторі Батурина винокурні тяжіли до засобів виробництва (нааявність достатньої кількості води, що повною мірою могла забезпечити заплавна частина міста; близькість до водяних млинів на Сеймі, які постачали основну сировину – борошно; ще для процесу перегонки потрібне було паливо). Тому концентрувалися вони в основному на заплавних форштадтах. У період володіння містом Розумовськими в центральній частині Батурина не було жодної винокурні.

Окрім горілки, в Батурині, принаймні в другій половині ХVІІІ ст., виготовляли також слабоалкогольні пінисті напої – мед і пиво. Дане виробництво було складовою економії К. Розумовського і постачало продукцію у гетьманські шинки та для потреб його двору. Виробничий цикл проходив у солодовнях (приміщеннях, де пророщували зерно для виготовлення солоду) і броварнях (приміщеннях, де проходили решта етапів пивного виробництва). Двір із гетьманською броварнею і солодовнею знаходився на Береговій вулиці (у заплавній частині міста). Тут варили мед, пиво і напівпиво (пивний продукт незавершеного бродіння). У дворі мешкала родина майстра – гетьманського підданого Івана Воловника [16, арк. 5 зв. – 6]. Ще одне пивне виробництво К. Розумовського перебувало неподалік гетьманського двору на Київській вулиці, біля ставка під назвою Балка: «около пруда броварь для варения пива и меда» [2, с. 280], а на Кочубеївщині знаходилася «в конце сада каменная солодовня» [2, с. 281].

Гідрологічна мережа сприяла функціонуванню у Батурині гідросилових машин – водяних млинів. Згідно перепису населення Лівобережної України, що підлягало оподаткуванню, станом на 1666 р. у Батурині на річках Сеймі та Шовковиці на чотирьох греблях знаходилося 7 міщанських млинів, у яких було 17 борошномельних коліс, 5 коліс ступних і валюшних, а також 5 козацьких млинів із 14 борошномельними колесами та 3 ступними і валюшними [10, с. 26–27].

Будівництво млина обходилося дорого: доводилося насипати спеціальні греблі, виготовляти устаткування, купувати коштовні млинові камені – кола. З купчого акту, укладеного в Батуринській ратуші 13 грудня 1692 р. між Бутченком і Савичем дізнаємося, що діючий млиновий камінь й пусте ставидло у водяному млині, сінокіс і жилий двір біля млина коштували «1600 золотих лічбою польською» [2, с. 98]. Вкладати у цей промисел значні кошти могли лише козацька старшина, монастирі, багаті селяни, козаки і міщани. Представники середніх верств населення, не маючи змоги самостійно займатися ним, об'єднувалися у групи по кілька чоловік.

Наприкінці XVII ст. кількість водяних млинів у Батурині збільшується. Зокрема, шамбелян шведського короля Карла XII Адлерфельд згадує про 30 спалених у 1708 р. московськими військами батуринських млинів [5, с. 125].

Після розорення міста на початку XVIII ст. млинарський промисел Батурина досить стрімко відроджується. За даними Відомості 1726 р., у Батурині на Сеймі була гребля на 16 кліток, у яких знаходилося 50 жорнових каменів, 3 ступні кола і 2 пусті ставидла [6, с. 68–70]. У складі населення Батурина були «которые у мельниц Батуринских живут мельники, мирочники и посполитие в слободе Митяевце (Матіївці – Н.С.) ... – 82 двора» [6, с. 81–82]. Це ж джерело констатує, що на р. Шовковиця, яка з'єднувала однойменне озеро із Сеймом південніше колишньої садиби гетьмана Івана Мазепи, стояла пуста сухомлинівська гребля [6, с. 81], придатна для зведення сухого млина (цей водяний млин, припиняв роботу у зв'язку з сезонним пересиханням водойми, а працював лише навесні; інша назва – вешняк). У середині XVIII ст. К. Розумовський

Рис. 2. Цегельня біля палацового комплексу К. Розумовського. Фото 1905–1911 років.

побудував на р. Шовковиця кам'яний млин на 1 камінь, що функціонував лише навесні, а також почав зводити другий [16, арк. 4 зв.].

За Батурином на вигоні, що мав довжину 3 версти і ширину 120 сажнів і тягнувся від «Мазепинського пустого городка» (тобто садиби І. Мазепи на Гончарівці) до Оболоння, стояли 2 вітряки К. Розумовського, які працювали для потреб його економії. Один із них – борошняний, на 1 камінь, інший – ступний, на 4 товкачі [16, арк. 4 зв.]. На батуринському Оболонні вітряки діяли ще й у середині XIX ст. (Рис. 1).

У 1743 р. імператриця Єлизавета Петрівна пожалувала графу Олексію Розумовському 7 млинів на Сеймі під Батурином [16, арк. 169]. Однак, як виявилось, йому були передані не окремі споруди чи млинові кола, а частина прибутку від 17 борошняних кіл і 1 ступи, які знаходилися в 10 коморах-«клітках» різних власників [16, арк. 170 зв. – 172].

Під час проведення Румянцевського опису (1765–1769) Олексій Розумовський отримував 60 четвертей борошна в рік із 19 каменів, розміщених у 13 коморах, що належали: підданому К. Розумовського Якову Демченку (на 1 камінь), удові козацьці Акиліні Ємчисі (на 2 камені), підданому О. Розумовського Степану Сухомлину (на 1 камінь), покійному сотнику конотопському Федору Костенецькому (на 2 камені), удові

козацькі Акиліні Ємчисі (на 1 камінь), Новомлинському жіночому монастирю (на 2 камені), бунчуковому товаришу Федору Костенецькому (на 1 камінь), комісару батуринського повіту Йосипу Костенецькому (на 2 камені), підданій О. Розумовського удові Марії Солов'їсі (на 1 камінь), підданому Сидору Коломійченку (на 1 камінь), підкоморному Якову Долинському (на 1 камінь), батуринському козаку Якову Філенку (на 1 камінь), у одній кліті з військовим товаришем Бахмацької сотні Раковичем (2 камені) – графський 1 камінь [16, арк. 151].

Наприкінці XVIII ст. у Батурині діяло 18 млинів: «На реке Семи имеется плотина, на которой мельничих амбаров разных владений 18 и в них кол 51, да машин две о шести колах» [9, с. 266].

Через 100 років батуринські козаки володіли 9 колами водяних млинів і валюшною, державні селяни мали $21^{11/12}$ кіл та $1^{2/3}$ валюшні, приватні власники – 9 кіл і 2 валюшні [2, с. 33–340].

Батуринські водяні млини деякий час діяли ще й після II Світової війни. За спогадами старожилів, у XX ст. вони знаходилися нижче батуринської переправи, на звивистому головному руслі Сейму та його рукавах [13, с. 79; 15, с. 208–212].

Хоча природні і антропогенні фактори сприяли деформації русла й заплави Сейму, через що сучасна гідрологічна ситуація відмінна від тієї, яка була 300 років тому, можливо впевнено локалізувати водяні млини XVII–XVIII ст. у північній частині Батурина.

Отже, попри те, що Батурин у XVII–XVIII ст. не був значним виробничим осередком, тут безперервно функціонувало цехове та позацехове ремесло, працювали майстри 20 спеціальностей. У джерелах є згадки про діяльність 12 цехів і 2 соціо професійних груп (палубничих і вовкогонів).

Батуринське ремесло мало дисперсний характер, тобто окремих ремісничих кварталів не існувало, виробництво було розпорошене територією міста. Практично на кожному форштадті чи міській вулиці Батурина (крім Київської у другій половині XVIII ст.) мешкали ремісники різного фаху. Для більшості з них виробничими приміщеннями слугували власні обійстя.

Маючи на меті розбудувати Батурин і розмістити у ньому гетьманський двір й урядові установи, гетьман Кирило Розумовський ініціює відкриття нових виробництв. Зокрема, на потреби «національних строєній» працювали батуринські цегельні заводи й лісопилка на Сеймі. До складу гетьманської економії входили суконна фабрика та свічковий завод.

Виробництво спиртних напоїв у Батурині має давню традицію, проте воно, здебільшого, носило кустарний характер. Винокурінням у промислових масштабах займалася козацька старшина.

Важливою галуззю господарства Батурина означеного періоду було млинарство. На Сеймі та його рукавах діяла значна кількість водяних млинів. Згадки про вітряки відносяться до другої половини XVIII ст.

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 13. (1677–1678). – СПб.: Типография А.М. Котоміна и Ко., 1884. – 766 стб, 18 с.
2. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін.; Редколегія: Коваленко О.Б. та ін. – Вид. 2-ге, доповнене. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. – 882 с., 30 іл.
3. Васильєва О.О. Палубничі та конюшевіці гетьманського двору (друга половина XVII – перша третина XVIII ст.) // Сіверщина в історії України: Зб. наук. праць. – К.-Глухів, 2012. – Вип. 5. – С. 165–167.
4. Военно-топографическая карта Российской Империи. Трёхверстовка (1846–1863 гг.). Ряд: XX, лист: 11 [Електронний ресурс] // Это Место. – Режим доступу: <http://www.etomesto.ru/shubert-map/20-11/> (дата звернення: 15.05.2019) – Назва з екрана.
5. Костомаров М. Мазепа // Український історичний журнал. – 1990. – №1. – С. 122–135.

6. Мазепина книга / [упорядкування та вступна стаття І. Ситого]. – Чернігів, 2005. – 525 с.
7. Материалы для экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии, издаваемые Н.П. Василенко. Т. 1. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 гг. – Чернигов, 1901. – 9, 417 с.
8. *Нечипоренко П.* Фабрики Розумовського на Посейм'ї // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XI. Праці історичної секції за редагуванням акад. М. Грушевського та професора О. Грушевського. – К., 1927. – С. 185–208.
9. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / [Підготовка до друку та передмова П. Федоренка]; Всеукраїнська Академія наук (Київ); Археографічна комісія. – К.: Друк. Всеукр. Акад. наук, 1931. – 594 с.
10. Переписні книги 1666 р. / [Пригот. до вид. і зредагував В.О. Романовський]. – К.: УАН, 1933. – 423 с.
11. *Ливоваренко О.А.* Розвиток винокуріння та шинкування на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 245 с.
12. *Романовський В.* Документ до історії державного скарбу давньої Гетьманщини // Український археографічний збірник. – К., 1930. – Т. 3. – С. 1–16.
13. *Стрижун Т.* Технічно-конструктивні характеристики млинів та термінологія борошномельного виробництва Бахмаччини у I пол. XX ст. // Український млинологічний альманах: історія, етнографія, культура. Науковий ілюстрований альманах Української Млинологічної Асоціації. Спецвипуск Першої міжнародної конференції «Історія українського традиційного млинарства», 15–17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. – Черкаси, 2014. – С. 78–83.
14. *Терех М.І.* Промисловість Батурина доби К. Розумовського (XVIII–XIX ст.) // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії / Упорядник В. Коваленко. – К., 2008. – С. 400–427.
15. *Хармак М.* До історії водяних млинів у Батурині // Сіверщина в історії України: збірник наукових праць. Вип. 6. – К.-Глухів, 2013. – С. 208–212.
16. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 55, 1034 арк.

Saienko N. Industrial buildings of Baturyn in 17–18 centuries

The article deals with the location of industrial buildings in the construction of Baturyn in 17–18 centuries. Production is represented by the activities of artisans of various specialties and worksguilds. The artisans' workshops were mostly in their homes, and production was scattered by the city. In the second half of the 18th century manufactures appeared. The main crafts were milling and gourmet.

Key words: handicraft, guild, factory, mill, distillery, Baturyn.

Надійшло до редакції: 00.00.2019 р.

УДК 94(477.51)«1668/1672»

Роман Желєзко

**НІЖИНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК ЧАСІВ
ГЕТЬМАНУВАННЯ ДЕМКА ІГНАТОВИЧА (1668–1672):
ПЛІД КОЗАЦЬКОЇ ВІДВАГИ ЧИ ГІРКИЙ ПРИСМАК
ЗРАДИ БАТЬКІВЩИНИ?**

Стаття присвячена суспільно-політичному становичу Ніжинського козацького полку у часи гетьманування Демка Ігнатовича. Особлива увага звернена на позицію окремих станів суспільства Ніжинського полку відносно політики гетьмана у сфері протидії перетворенню Гетьманщини на складову частину Московського царства. Автор звертає увагу на особистісний конфлікт гетьмана Д. Ігнатовича з ніжинським протопопом Симеоном Адамовичем і ніжинським полковником Пилипом Уманцем, що зумовило участь останніх у державному перевороті й усуненні гетьмана від влади.

Ключові слова: Гетьманщина, гетьманська резиденція, Ніжин.